

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Ігор Васильович ПАВЛЕНКО

Кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії,
Дніпровський національний університет
імені Олеса Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

E-mail: abissum0@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6798-4903>

Igor PAVLENKO

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Philosophy,
Oles Honchar Dnipro National University,
Gagarin Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

УДК 165.43

МЕНТАЛЬНИЙ ЛЕКСИКОН ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Received 10 September 2023; revised 12 October 2023; accepted 20 October 2023

DOI: 10.15421/352331

Анотація

Розглядається можливість побудови моделі інтерпретації ментального образу світу, що відображений в давньогрецькій мові і філософії. Спростовується теза про відсутність в давньогрецькій філософії розуміння і точної диференціації психічних станів, свідомості і особистісних характеристик людини. В давньогрецькій мові різних періодів, починаючи з Гомера, присутній ретельно розроблений ментальний лексикон, який вказує на досить розвинені уявлення про внутрішній світ людини, відношення до суцього і сутності, онтичну побудову і ноєматичну структуру. Очевидно, що ментальний словник не залишався і не міг залишатися незмінним протягом такого довгого часу. Можна виділити основні етапи формування лексичного складу і семантики різних понять, що дозволяє описувати внутрішні, душевні стани та процеси або, власне, ментальну картину світу людини античності. Важливою умовою такого дослідження є етимологічна, історико-культурна і герменевтична інтерпретація ментального словника давніх еллінів. Всі ці уявлення також актуалізують проблематику істини і достовірності в античній філософії, яка має безпосереднє відношення до онтологічної розмітки суцього і його відображення в давньогрецькій мові різних історичних періодів. Саме у мові філософії виробляються і закріплюються ейдоси єдиної істини та їх ментальні еквіваленти.

Ключові слова: античність, ментальність, ментальний лексикон, свідомість, розум, істина, мова, сенси.

MENTAL LEXICON OF ANCIENT GREEK PHILOSOPHY

Abstract

The possibility of constructing a model for interpreting the mental image of the world, reflected in the ancient Greek language and philosophy, is considered. The thesis about the lack of understanding and precise differentiation of mental states, consciousness and personal characteristics of a person in ancient Greek philosophy is refuted. In modern science, opinions are often expressed that the ancient Greeks lacked ideas and, accordingly, concepts about the characteristics of the human psyche that are familiar to us, the mental characteristics of the subject – consciousness, conscience, personality, etc. In such reasoning, the ancient Greek philosopher appears as some kind of primitive creature who has the most distant idea of human psychology.

In the ancient Greek language of different periods, starting with Homer, there is a carefully developed mental lexicon, indicating fairly developed ideas about the inner world of man, the relationship to existence and essence, ontic constructions and noematic structures.

A mental dictionary is a thesaurus system of mental vocabulary, which simultaneously acts as the most perfect, objective model or map of the inner world of the ancient Greek, marking spiritual areas and events. It is also a kind of lexical picture or map of internal reality. Our task is to create such a map. It is necessary to consider the experience of consciousness itself, as well as the experience of the language of consciousness – predominantly synchronistic, which is also some kind of archeology of consciousness (that is, after all, diachrony, which is exactly what the word “experience” refers to), consideration of the most archaic layers, meanings, formations relevant for any consciousness and any specific language. Hence numerous modern metaphors – topology of consciousness, horizons of understanding, etc. If the study of consciousness is

suneidology, then here we are more likely talking about suneidostratology. Obviously, the mental vocabulary did not and could not remain unchanged for such a long time. It is possible to identify the main stages of the formation of the lexical composition and semantics of various concepts, which makes it possible to describe internal states and processes or the actual mental picture of the world of a person in antiquity. An important condition for such research is the etymological, historical, cultural and hermeneutical interpretation of the mental vocabulary of the ancient Hellenes.

All these ideas also actualize the problems of truth and reliability in ancient philosophy, which are directly related to the ontological marking of existence and its reflection in the ancient Greek language of different historical periods. It is in the language of philosophy that the eidos of a single truth and their mental equivalents are developed and consolidated.

Key words: *antiquity, mentality, mental lexicon, consciousness, mind, truth, language, sense.*

Постановка проблеми.

Досвід свідомості, так само, як і мова цього досвіду, є, крім усього іншого, також і певною археологією свідомості (про що, власне, і говорить слово «досвід»), розгляд найбільш архаїчних нашарувань, смислів, ноематичних утворень, що актуально щодо будь-якої свідомості та будь-якої конкретної мови. Ця умовна топіка продукує численні сучасні метафори – топологія свідомості, обрії розуміння та ін. Якщо вивчення свідомості може бути позначено як сюнейдологія, то тут швидше йдеться про специфічну *сюнейдостратологію*.

Реконструкція внутрішнього життя свідомості неможлива без побудови певної лінгвістичної моделі, ментального словника, який відображає систематизовану сукупність понять, що описують внутрішній світ, розуміння і точної диференціації психічних станів, свідомості і особистісних характеристик людини. Можна стверджувати, що в давньогрецькій мові різних періодів, починаючи з Гомера, присутній ретельно розроблений ментальний лексикон, який вказує на досить розвинені уявлення про внутрішній світ людини, відношення до сущого і сутності, онтичні побудови і ноематичні структури.

Очевидно, що ментальний словник давньогрецької мови не залишався і не міг залишатися незмінним протягом такого довгого часу. Можна виділити основні етапи формування лексичного складу і семантики різних понять, що дозволяє описувати внутрішні, душевні стани та процеси або, власне, ментальну картину світу людини античності. Важливою умовою такого

дослідження є етимологічна, історико-культурна і герменевтична інтерпретація ментального словника давніх еллінів. Всі ці уявлення також актуалізують проблематику істини і достовірності в античній філософії, яка має безпосереднє відношення до онтологічної розмітки сущого і його відображення в давньогрецькій мові різних історичних періодів. Мова завжди пов'язана із встановленням ієрархії об'єктів, подій, станів та властивостей, деякі з яких визнаються більш достовірними, ніж інші. Саме у мові філософії виробляються і закріплюються ейдоси єдиної істини та їх ментальні еквіваленти.

Огляд останніх досліджень.

Вказана проблематика практично завжди знаходилася в полі уваги дослідників античної культури та філософії. Цей інтерес за останні два століття пройшов усі етапи розвитку, як з точки зору історико-філософської методології, так і з боку спеціальних лінгвістичних методів, в яких відображалися не лише глибина та великі пізнання дослідників, а й притаманні їм історико-культурні та наукові стереотипи, що існували в рамках тієї чи іншої школи або підходу.

Серед досліджень з цієї теми слід вказати на класичну роботу Р.Онїанса [Onians 1951], працю А.Адкінса [Adkins 1970], дослідження психологічних понять у давньогрецькій літературі Т.Вебстера [Webster 1957; 2014]. Слід відзначити також дослідження рефлексивних обертів в давньогрецькій мові у роботі К. Гантара [Gantar 1966]. З останніх праць у цій галузі зазначимо роботу К.Шілдса [Shields 2009], а також збірку 2020 року, присвячену поняттям пневми та душі в античній філософії за редакцією Х. Бартоша [Bartoš 2020].

Не буде перебільшенням сказати, що багато спроб описати свідомість стародавнього грека, картину його внутрішньої реальності страждають від системного анахронізму – проектуванням власного образу мислення на еллінську ментальність. Це положення поступово виправляється разом із розвитком психологічних уявлень, зміною культурних парадигм та широким застосуванням (або лише декларуванням) герменевтичного підходу до інтерпретації античної спадщини.

У даній роботі також використовувались як індекси і словники найбільш значних античних класиків [Lexicon Homericum 1885; Lexicon Platonicum 1835; Bonitz 1870 та ін.], так і відомі словники і тезауруси давньогрецької мови [Chantraine 1968; Liddell 1996; Meyer 1901; Schneider 1797].

Мета дослідження.

Під ментальним лексиконом тут мається на увазі виражене засобами мови відображення уявлень про внутрішній світ і психологічні стани людини. По суті, це система-тезаурус ментальної лексики, що виступає одночасно найбільш досконалою, об'єктивною моделлю або картою внутрішнього світу стародавніх еллінів, розміткою духовних регіонів і подій. Завдання дослідження – описати загальний підхід до складання такої карти, плану внутрішньої реальності, ґрунтуючись на текстах філософської класики.

Виклад основного матеріалу.

У сучасній науці досить часто висловлюються думки про те, що у стародавніх греків були відсутні уявлення і, відповідно, поняття про звичні для нас характеристики людської психіки, ментальні особливості суб'єкту – свідомість, совість, особистість тощо. У подібних міркуваннях давньогрецький філософ постає якоюсь примітивною істотою, що має найвіддаленіше уявлення про людську психологію, поступаючись у цьому відношенні навіть сучасним людям, що живуть у кам'яному віці. Що ж насправді ми бачимо у греків – розум, свідомість, совість, особистість; і чого дійсно не знаходимо – поняття суб'єктивності, суб'єкту, тобто, саме картезіанського суб'єкту на кшталт новоєвропейської традиції. Але близький до цього тип певним чином

виникає вже у пізній Античності, починаючи з розпаду полісу і полісної єдності. Вже кінік Діоген називав себе «громадянином світу», космополітом (κοσμοπολίτης). Те саме можна сказати і про Зенона з Кітія – фінікійця, який велику частину життя прожив в Афінах. За часів Імперії взагалі з'являється тип приватної особи, не прив'язаної до своєї громади, вільної у вчинках, думках, відносинах, що вільно пересувалась в межах великої держави (наприклад, Енколпій та Аскілт у Петронія).

З урахуванням поширення містичних вчень у пізньоантичну епоху можна сказати, що межі даного виду лексики значно розширилися та подолали рамки індивідуальної свідомості. Ментальний лексикон у давньогрецькій мові цього періоду перевершує все, що було зроблено в наступні століття, аж до появи новоєвропейської психології. Але й зараз, незважаючи на успіхи останньої та зовнішню наукоподібність, психологічні терміни, що описують внутрішні стани людини, часто анітрохи не точніші або «науковіші», ніж давньогрецька термінологія, а в багатьох випадках люди воліють слідувати шляхами гностиків, стоїків та неоплатоників. Взяти хоча б модні в сучасних езотеричних вченнях поняття: плерома, еон, психопомп, егрегор та ін. Ментальний лексичний інструментарій, який надає нам будь-яка мова, через різноманітність контекстів, у яких він використовується, – практично безмежний. Тут ми маємо справу з океанічним почуттям мови, яке схоже з релігійним переживанням. Недарма в давнину так боялися і водночас обожнювали поетів, бардів, рапсодів і т. ін. Поетам приписувалося певне божевілля, сусідство та спілкування з потойбічними силами, але також і профетизм, прозріння щодо суцього та його долі.

Навіть щодо рідної мови спроба описати весь ментальний лексикон, хоча б у основних мислимих контекстах, – завдання важкоздійсненне. Що ж говорити про культуру, що давно пішла, і про мертву мову. Хоча саме ця остання обставина робить завдання щодо давньогрецької мови та давньогрецької філософії цілком доступною для огляду. Ми маємо значний, але ж відносно кінцевий корпус текстів, який можемо досліджувати доступними нам

засобами, починаючи від методів компаративної та функціональної лінгвістики та закінчуючи тією чи іншою формою герменевтики.

Необхідно пам'ятати, що давньогрецька літературна традиція охоплює період з кінця VIII ст. до н.е. до V ст. н.е. і це понад 1200 років розвитку, не кажучи вже про географічні розміри давньогрецького світу або ж світу давньогрецької мови. Останнє зауваження надзвичайно важливе, оскільки вже з III ст. до н.е. еллінською мовою говорили і писали представники різних народів. Фігури стоїків Зенона та Хрисіппа, неоплатоніка Порфірія – фінікійців за походженням, римського імператора Марка Аврелія досить показові.

Грецька літературна мова за цей час пройшла значну еволюцію, пройшовши шлях від декількох «домашніх» діалектів давньогрецької ойкумени до надрегіональної мови для всього Середземномор'я, засобом спілкування інтелектуальної еліти пізньої Античності. Ментальний словник тому не залишався і не міг залишатися незмінним протягом такого довгого часу. Традиційно для античної хронології виділяються чотири основні етапи формування лексичного складу, що дозволяє описувати внутрішні, душевні стани та процеси або, власне кажучи, ментальну картину світу людини античності. Це *формаційний період* (Гомер, Гесіод, орфізм, ранні грецькі філософи); *період класики*; *період еллізму* та формування койне (стоїки, скептики, епікурейці), нарешті, *пізньоантичний період*, що характеризується інтернаціоналізацією та орієнтацією грецького койне.

Фактично, вже Гомер дає досить розгорнутий словник ментальної лексики, у якому можна виділити три основні групи:

– персоніфікації емоцій, бажань, психологічних станів, наприклад, *нерейди* Апсевда, Немертес та ін. Це також особливо помітно у «Теогонії» Гесіода;

– описи почуттів, переживань, психологічних характеристик персонажів – Агамемнона, Ахілла, Одиссея та інших;

– ілюзії, сновидіння, фантазії, що створює особливий кластер ментальної лексики у давньогрецькому епосі, як і у всій античній літературі.

Подальший розвиток літератури, складення інтелектуальної традиції призводить до того, що пізніші тексти демонструють набагато більшу різноманітність та диференціацію психологічного словника. Концептуально його можна розділити на сім семантичних кластерів:

1. *Субстанційні терміни*. Позначення найбільш загальних здібностей і характеристик внутрішнього життя людини (ψυχή – душа; νοῦς – розум). Мова йде про два перших давньогрецьких слова, що висловлюють саму субстанцію душі і думки:

1) **νοῦς**, ὁ – думка, розум; розсудливість, здоровий глузд; душа, серце; смисл, значення; πάντα ὁ νοῦς διεκόσμησε – розумний початок, світовий розум у Анаксагора [Diels 1959: 19]. Звідси ж численні похідні, що описують розумовий процес і його результати, тобто безпосередньо ментальну активність: νοέω – подумки представляти, вигадувати, означати; νόησις – мислення, умогляд; διάνοια – думка, розум, свідомість, дух, сенс: ἔννοια – мислення, думка, розуміння; νόημα – думка, мислення, свідомість; κατανόημα – розуміння, знання; думка, вигадка, винахід.

Латиною це слово традиційно перекладали як *mens*, яке у свою чергу має індоєвропейське походження: ***men-** мислити, думати, мислення, психічна активність; **menos-**, **men-ti-** сенс, думка; **men-ter-** – мислитель. [Pokorny 1959].

2) **ψυχή**, ἡ – дихання, дух, душа, свідомість: τὸν ἔλιπε ψυχή – душа покинула його (Гомер); також – розумна істота, особистість, людина: ἡ ἐμέ ψυχή – «особисто я» та ін. Можна згадати також фрагмент Евріпіда – Ἐγὼ ὁ ἐμός εἶμι – «я – своє буття», «я сам собі буття» і т. ін. Це типова ознака давньогрецького просвітництва, коли інтереси особистості починають усвідомлюватись в якості центрального мотива поведінки людини. Звісно, найбільш відомою формулою цього типу світорозуміння є висловлювання софіста Протагора «Людина є мірою всіх речей...», дуже непростий вислів, якому судилося пережити і свого автора і саму античну софістику.

Слід відзначити при цьому притаманну давньогрецькій культурі пластичність обра-

зів, що пов'язані з душею. Достатньо згадати назву втраченої трагедії Есхіла «Зважування душ» (ή Ψυχοστασία), в якій зважуються душі Ахілла і Мемнона, при чому душа Ахілла переважає.

Арістотель поєднує ці два початки, причому інтуїтивно доволі переконливо: Λέγω δὲ νοῦν ὃ διανοεῖται καὶ ὑπολαμβάνει ἡ ψυχή – «Я називаю розумом те, завдяки чому мислить і розуміє [сприймає, охоплює, опановує] душа» [Aristoteles 1831: 425a]. Тобто душа для Арістотеля субстанціональна, а розум, сенс, здоровий глузд – її найважливіша якість або сутність, принцип. Дійсно, скільки в душі розуму, стільки і розуміння.

2. *Показники емоційних станів* (ὑβρις – нахабство, зухвалість; або θαῦμα – здивування; κενοδοξία – марнославство; μελέτη – тривога, турбота). Взагалі, лексика, яка пов'язана з емоціями і почуттями настільки розвинена і деталізована, що тільки для її огляду знадобиться доволі масштабне історико-філологічне і психолінгвістичне дослідження.

3. *Позначення вольових процесів* (βουλή, βούλημα – воля, рішення, задум; θέλημα – воля, бажання; φρόνημα – самовпевненість, гординя та ін.; ἀνδρικόν – мужність, сміливий характер і т. ін.).

4. *Термінологія, що описує пізнавальну активність* (εἰδέναι – бачення, пізнання; ἐπιβολή – схоплення; διαίσθησις – інтуїція; πρόληψις – передчуття, передбачення та ін.). Як і у випадку з емоціями, це – один із найбільш деталізованих семантичних кластерів, який постійно знаходиться у полі зору сучасних дослідників.

5. *Позначення особливих феноменів сприйняття*, т.зв. змінені стани свідомості: сновидіння, фантазії, галюцинації та ін. (ὄναρ, ὄνειρος, ὄνειροπολία – сновидіння, сонна примара; φανταστόν, φαντασμάτων, φάντασμα – продукт уяви марення, фантазія), доволі важлива, об'ємна і складна тема. Ми знаходимо подібну лексику у всій літературі періоду класики: ἰνδαλλόμενον – подоба, уявність, образ; εἶδωλον – видіння, примара: εἶδωλον καὶ ψεῦδος – видіння і помилки.

Також у Есхіла: εἶδωλον σκιάς – примара тіні, тобто абсолютне ніщо. Уявний об-

раз, мрія; σκιά – тінь; примара, уявність; σκιάς ὄναρ – сновидіння тіні; у Софокла – καλνοῦ σκιάς – тінь від диму, тобто тінь тіні, ілюзія, ніщо, або ж ἐνύπνια φαντάσματα – сновидні фантазії.

Ця лексична група вже за часів раннього стоїцизму набуває особливого значення, яке зберігається до кінця античності. Так стоїки розрізняли: 1) уяву, бачення в уяві, ментальну репрезентацію (ή φαντασία); 2) продукт уяви, психічний образ (φανταστόν); 3) фантазію, вигадку (φανταστικόν); 4) марення, привід, сон (τό φάντασμα).

«Хрісіпп казав, що всі чотири відрізняються один від одного» [Arnim 1903: 21-22]. Він визначав уявне так: «Те, що якісно визначає уявлення, а саме: біле, холодне і все те, що може збуджувати душу, – це і є уявне» [Arnim 1903: 21]. Фантазію Хрісіпп визначав таким чином: «Фантазія – це порожнє тяжіння, афект у душі, що виникає з нічого не значущого уявного, зовсім як у того, хто б'ється з тінню і простягає руки порожні: адже уявленню притаманне щось уявне, фантазії ж – нічого» [Arnim 1903: 21].

Розвинену лексику, яка стосується сновидіння та фантазій ми знаходимо у Артемідора в його «Онейрокритиці» [Artemidori Daldiani 1963], а також у Макробія Феодосія [Macrobii Ambrosii Theodosii 1848].

6. *Позначення моральних станів людини*, як позитивних, так і негативних, її соціальних вподобань і самої особистості (πρόσωπον – обличчя, також і особистість). Наприклад, усвідомлення того, що людина робить дещо, що суперечить традиції є її αἰδώς – острах, почуття сорому, совість, і воно має стільки ж різновидів, скільки є провин проти честі. У свою чергу, почуття, з яким дивляться на провини інших носить назву νέμεσις – почуття справедливого обурення.

7. *Релігійна лексика*, пророчі бачення, містичні стани (ἐποπτεύω – духовне бачення, містичне спостереження; πίστις – віра; δίοψις, περίνοια – проникливість; πρόνοια – всеміслення, всебачення та ін.). На час пізньої Античності (разом з гностиками та християнською думкою) поступово набуває самостійного значення, перетворюючись на особливий

ізолюваний словник духовної термінології.

Всі вказані семантичні кластери є водночас основою побудови системи філософської лексики, яка склалася в різних напрямках античної філософії на протязі її історії. Всі ці поняття створюють практично безмежні варіації і перетинання смислів, від побутово-психологічних до наукових абстракцій, які згодом увійшли і в сучасну науку.

Також очевидно, що базова модель ментального лексикону античної філософії може бути суттєво розширена додатковими словами і семантичними класами, серед яких слід особливо відзначити:

1) **φρήν, φρενός** ἡ – груди, серце, душа; також і в значенні – думка, мислення. Має численні похідні форми: φρόνησις – здоровий глузд, розсудливість, сприйняття; φρόνιμον – мужність, розумність; φρόνισμα – думка або вигадка; σωφροσύνη – скромність, поміркованість, розсудливість. І навіть μεγαλοφροσύνη – велич духу, благородство, наприклад, у Платона: ἀνδρεία καὶ μεγαλοφροσύνη – мужність і благородство.

2) **συνειδός**, τό – свідомість, совість. Характерно, що συν- спільність, одночасність, завершеність; εἶδος – вид, образ, форма, ідея. Доволі часто порівнюється з *co-вість*; або, наприклад, з німецьким *Gewissen*;

3) **πνεῦμα**, τό – вітер, дихання, дух, життя; θεῖον πνεῦμα – божественний дух (Платон). Похідне слово в Новому Заповіті – πνευματικός – духовний.

4) **θυμός**, ό – життя, душа, дух, воля, бажання. За Платоном тваринна частина душі складалась з θυμός – пристрасть і ἐπιθυμία – жадання. Також εὐθυμία – радість, веселий настрій.

5) **γνώμη**, ἡ – дух, свідомість, розум, знання, розуміння, особиста думка.

6) **λογικός** – розумний, логічний, духовний.

7) **σπλάγχνον**, τό – нутроці; серце, душа. У Новому Заповіті – σπλάγχνα ἐλέους – милість, милосердя.

8) **πρόσωπον**, τό – маска, личина; зовнішній вигляд; обличчя, особистість. Від ὤψ – погляд, вид, обличчя і προς- «до-». Аналог лат. *persona*.

Всі подібні слова також мають багато дериватів і широко використовуються античними літераторами, вченими, філософами і в побутових контекстах, і як філософські та психологічні терміни, з більш-менш чіткими визначеннями.

Висновок.

Навіть попередній розгляд матеріалу демонструє не просто досить великий об'єм лексики, що стосується внутрішнього світу людини, її ментальних характеристик і особливостей, що вже само по собі спростовує тезу про відсутність подібних знань у давніх еллінів, але й експлікує доволі розвинену систему семантичних кластерів і ноєматичних полів, яка існувала у давньогрецькій мові, починаючи принаймні з VI ст. до н.е. Такий висновок можна зробити на основі аналізу і тлумачення наявних першоджерел, що охоплюють не тільки філософські твори, в яких здійснюється рефлексія цих сенсів, але ж звісно і численні тексти художньої, історичної та релігійної літератури античного світу.

Звісно, будь який з позначених кластерів може бути суттєво розширений. Також, слід враховувати, що значення слів не залишались незмінними на протязі всієї античності. Враховувати ці зміни саме і є завданням історичної герменевтики, яка намагається проникнути в давньогрецьку ментальність і віднайти для цього сучасні семантичні еквіваленти. Мова йде про те, що ми схильні до певної ілюзії, яку можна назвати ілюзією співпадіння сенсу. Ми вважаємо, що наш переклад давньогрецьких слів, таких як «душа», «істина» чи «сутність» є адекватним тому сенсу або внутрішньому баченню цих понять давніми еллінами. Звісно, переклад слова ἀλήθεια, як «істина» не буде помилкою, але моє сприйняття, що сформоване наукою, освітою, взагалі, всім досвідом сучасного життя, скоріше за все, навіть не наближається до автентичного розуміння цього слова. Тому найбільш важливим завданням сучасної герменевтики є не стільки реконструкція сенсу давньогрецьких слів, скільки деконструкція власних уявлень про світ, людину і її ментальні характеристики.

Бібліографічні посилання / References

- Adkins, A.W.H. (1970). *From Many to the One. A Study Personality and Views of Human Nature in the Context of Ancient Greek Society, Values and Beliefs*. Constable & C. London, 1970.
- Aristoteles. (1831). *Opera. Graece. Ex regensione Immanuelis Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica. Vol. I. Berolini, Apud Georgium Reimerum*.
- Arnim. (1903). *Stoicorum veterum fragmenta. Col. I. ab Arnim. Vol. II. Lipsiae*.
- Artemidori Daldiani. (1963). *Onirocriticon. Libri 1-5. Rec. R.A. Pack. Lipsiae, B.G. Teubneri*.
- Bartoš, Hynek. (2020). *Heat, Pneuma, and Soul in Ancient Philosophy and Science*. Cambridge University Press.
- Bonitz, H. (1870). *Index Aristotelicus, in: Aristoteles. Opera. Edidit Academia Regia Borussica. Vol. V. Berolini, Apud Georgium Reimerum, 1-878*.
- Chantraine, P. (1968) *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque Histoire des Mots. T. I-IV (1-2). Paris*.
- Diels, H. (1959). *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch. Neunte auflage Herausgegeben von Walter Kranz. Band II, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung*.
- Gantar, K. (1966). *Amicus sibi I. Zur Entstehungsgeschichte eines ethischen Begriffs in der antiken Literatur. – Ziva antika, XVI, 135-174*.
- Lexicon Homericum. Vol. I-II. Ed. H. Ebeling. Lipsiae-Londini-Parisiis, (1885)*.
- Lexicon Platonicum sive Vocum Platoniarum Index. (1835). Condidit D. Fridericus Astius*.
- Liddell, H.G., Scott, R., Jones, H.S., McKenzie, R. (1996). *A Greek-English Lexicon, 9 Ed. Oxford, Clarendon Press*.
- Macrobii Ambrosii Theodosii. (1848). *Opera Quae Supersunt. Vol. I. Lipsiae, 1848, 319 s*.
- Meyer, L. (1901) *Handbuch der Griechischen Etymologie. Vol. I-IV. Leipzig, Verlag Von S.Hirzel, Vol.I*.
- Onians, R.B. (1951). *The Origins of European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time and Fate. Cambr. Univ. Press*.
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Band I-III. Francke Verlag, Bern und München*.
- Schneider, E.G. (1797). *Kritisches Griechisch-Deutsches Handwörterbuch. Ausg. B.I. Züllichau und Leipzig*.
- Shields, C. (2009). *The priority of soul in Aristotle's De anima: Mistaking categories? // Body and Soul in Ancient Philosophy. Ed. D. Frede, B. Reis. Berlin; NY, W. de Gruyter, 267-290*.
- Webster, T.B.L. (1957). *Some psychological terms in Greek tragedy. The Journal of the Hellenic Studies, 77, 149-154*.
- Webster T.B.L. (2014). *From Mycenae to Homer. A Study in Early Greek Literature and Art. Routledge, London, NY*.